

СИНАГОГАЛЬНА МУЗИКА В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ СТ. У КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЇЗАЦІЇ ЄВРЕЙСЬКОЇ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ

Простежується еволюція єврейської синагогальної музики в Україні, аналізується специфіка впровадження органу в іудейське богослужіння.

Ключові слова: *Хаскала, синагогальна музика, кантори, синагогальні хори, орган у синагозі.*

Прслеживается эволюция еврейской синагогальной музыки в Украине, анализируется специфика внедрения органа в иудейское богослужение.

Ключевые слова: *Хаскала, синагогальная музыка, канторы, синагогальные хоры, орган в синагоге.*

The evolution of the Jewish synagogue music in Ukraine can be traced, specific implementation organ in the Jewish liturgy is analyzed.

Key words: *Haskalah, synagogue music, cantors, synagogue choirs, the organ in the synagogue.*

Процес поступової європеїзації музично-культурного побуту в другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. став однією з характерних ознак загальнокультурної еволюції півдня Російської імперії. Ці потужні невідворотні процеси, характерні для всіх європейських країн тих часів, вплинули в подальшому на все більшу відкритість життя єврейської спільноти в Україні, значна частина якої пройшла гігантський шлях від майже повної культурної, релігійної суспільної закритості й відокремленості на початку ХІХ ст. до широкої інтеграції в загальнокультурний простір наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. Така стрімка еволюційна динаміка музично-культурних процесів зробила багатьох талановитих представників єврейської спільноти ще наприкінці ХІХ ст. презентантами кращих європейських традицій у музичному виконавстві, музичній педагогіці, композиторській творчості. Суспільно-культурна трансформація у сфері музичного мистецтва дозволила численним представникам єврейської національності, які жили в ті часи на українських землях, з кінця ХІХ ст. і в подальші часи ввійти до європейської і світової музичної еліти, зробити колосальний внесок у розвиток єврейської, української, світової музичної культури. Це зумовлює актуальність означеної роботи.

Об'єкт дослідження — музична культура України другої половини ХІХ — початку ХХ ст., предмет — єврейська синагогальна музика в Україні та її представники, мета — висвітлення еволюції

синагогальної музики в Україні в контексті загальноєвропейського єврейського відродження в XIX — на початку XX ст.

Процеси демократизації, долучення єврейських спільнот різних європейських країн до загального світського життя і поступове зближення іудеїв та християн відбувалися завдяки проникненням у повсякденний побут та іудейську релігію прогресивних принципів єврейського відродження — Хаскали, ідеологом якої був М. Мендельсон (1729-1786). Залучення до культури корінного народу здавалося панацеєю від презирства і бідувань, що оточували єврейство. Разом із тим, намагаючись стати повноправними членами християнського суспільства, сприйнявши його норми і традиції, прибічники Хаскали відмежовувалися від традиційного єврейського світу [21]. Чи не найпрогресивнішою, здатною пристосовуватися до непростих умов буття в Російській імперії в XIX ст. серед численних єврейських спільнот виявилася одеська. Бурхливий економічний розвиток цього міста, багатонаціональний склад і доволі демократична загальна атмосфера, що панувала в Одесі з часів її заснування — усе це сприяло швидкому припливу до молодого міста євреїв — як з Росії, так і з-за кордону. Якщо більшу частину перших поселенців-євреїв становили вихідці з колишніх польських територій — Волині, Поділля та Литви, то в подальшому найбільшими в місті стали єврейські громади переселенців з Німеччини й Австро-Угорщини. Особливо активною стала спільнота з другого за кількістю населення в Галичині міста Броди. Після поділу Польщі Броди відійшли до Австрії і стали прикордонним містом з Російською імперією. Так звані «бродські євреї» вдихнули в життя одеської громади насіння Хаскали.

Активне проникнення єврейського капіталу в економіку Одеси чи не з перших років по її заснуванні сприяло тому, що вже з кінця 1850-х рр. єврейські купці почали відігравати провідну роль у міжнародній торгівлі Одеси. На 1875 р. 60% торгових домів належало євреям [6]. Такий економічний стан стимулював сплеск загальнокультурного життя найбільшої в Російській імперії одеської єврейської спільноти. У релігійному житті це проявилось в побудові в місті численних синагог та молитовних будинків, активному розвитку синагогального співу. Перша синагога в Одесі виникла на вулиці Балківській в 1795 р., через рік після заснування міста, а в 1798 р. на розі вулиць Єврейської та Рішельєвської було збудовано більшу синагогу, яка після її перебудови в 1855 р. стала Головною синагогою міста. На час заснування Одеси (1794 р.) у ній налічувалося 246 євреїв (10% усього населення), а за переписом 1897 р. загальна кількість одеських євреїв становила 138935 осіб — 34,4% усього населення Одеси. На зламі XIX і XX ст. у місті налічувалося 7 синагог і 45 молитовних домів, 2 великі загальноміські єврейські благодійні установи,

89 навчальних закладів і 200 хедерів (початкових навчальних закладів), 5 великих єврейських професійних товариств взаємодопомоги. Саме в Одесі в другій половині XIX ст. почали друкуватися найперші в Російській імперії єврейські періодичні видання. Єврейська громада Одеси була відома своїми професійними товариствами, які об'єднували вчителів, кравців, ювелірів, рубачів кошерна м'яса, торговців, прикажчиків, биндюжників, портових вантажників та ін. Кожне мало власний молитовний будинок, позиково-кредитну касу, благодійне відділення і маже завжди — бібліотеку. Таке товариство існувало і в синагогальних хористів. На початку XX ст. за кількістю єврейських навчальних закладів Одеса посідала перше місце в Російській імперії [9].

Сучасний мистецтвознавець Є. Котляр зазначає: «Десятиліття внутрішнього конфлікту «бродських» маскілим [прибічників Хаскали — В. Ц.] і традиційного єврейства та боротьба за сфери публічного і суспільного впливу створили єврейській Одесі славу палаючої «геєни» і одночасно вплинули на виникнення безпрецедентного культурного феномену. Яскраво і багатогранно це виражалось через духовні і в прямому сенсі слова представницькі центри єврейського життя — синагоги. Історія їх будівництва, архітектурні стилі, внутрішній благоустрій та літургійні нововведення, видатна канторська школа і музичні традиції, загалом культурне життя всередині і навколо одеських синагог ставлять їх в один ряд з визначними синагогами єврейських громад Західної та Східної Європи» [10]. Усі ці процеси сприяли тому, що на межі XIX і XX ст. Одеса стала найкрупнішим єврейським культурним (літературним, музичним, театральним, релігійним, науковим) центром.

Подібні тенденції все активнішого залучення євреїв до загальних суспільно-культурних процесів поступово розширилися в інших південно-західних регіонах Росії, де євреї мали право мешкати. У релігійній сфері життя іудейської спільноти ідеї Хаскали виявилися в демократизації богослужіння, поступовій секуляризації єврейського церковного співу, впровадженні в службу хорового чотириголосся, проведенні в синагогах концертів духовної музики і, нарешті, застосуванні органу під час богослужіння. Ще в середині XIX ст. більшість східноєвропейських канторів не володіла нотною грамотою, мелодії, складені відомими канторами, передавалися в усній формі, пізніше записувалися їх учнями, помічниками. Новим громадським настроєм цілком відповідав інтерес до професійної музики і музичній освіті. Наприкінці XIX ст. розпочався новий етап у розвитку східноєвропейського хазанута (мистецтва канторів). Одними з головних характеристик канторів даного періоду стали їхня музична грамотність і ґрунтовне знання ними європейської музичної класики. Хаззани нового покоління не лише читали ноти і записували власні композиції, а й здобували

професійну музичну освіту, навчалися в консерваторіях Москви, Петербурга, Відня, інших європейських центрів [28].

Цікаві факти про специфіку музичного буття в одеській Бродській синагозі наприкінці в 1865 р. наводить В. О. Роткірх, жандармський генерал-лейтенант, публіцист і письменник, який друкувався під псевдонімом Теобальд: «Одеська синагога — прекрасна будівля, мало не з одного мармуру побудована. Хор співаків у ній складався виключно майже з італійців. Кантору (заспівувачеві) синагоги суспільство платило 5000 рублів; чудовий, бархатисто-ніжний і високий тенор його міг би зробити честь будь-якому європейському театрові. Проповіднику також платили 5000 і він носив титул «доктора богослов'я», отриманий ним у Гейдельберзькому університеті. [...] Серед відвідувачів було чимало православного білого духовенства та священників інших християнських віросповідань. [...] Одеські християни на той час настільки зблизилися з євреями (принаймні, вищий клас одних і інших), що почуття благочестя вашого навіть не обурювалося під час присутності євреїв у православному соборі. [...] Спів кантора нас здивував, але спів синагогального хору позитивно зачарував: він був нотний, стародавнього ритму, стрункий, прекрасний, і переносив нас в біблійні часи, коли хори Левітів вихваляли Єгови перед скинією» [27]. Цей документ потребує коментарів. Проповідником, про якого йдеться в спогадах Роткірха, був прусський підданий Шимон-Ар'є (Симон-Леон) Швабахер (1820-1888), випускник не Гейдельберзького, а Тюбінгенського університету, де отримав диплом доктора філософії. До Одеси він приїхав наприкінці 1859 р. на запрошення галицької (бродської) єврейської громади і з наступного року обійняв посаду головного рабина Бродської синагоги — осередку поширення в Одесі ідей Хаскали. На цій посаді він перебував протягом 28 років, майже до своєї смерті. Кантором цієї синагоги, про якого йшлося, ще з 1841 р. був Н. Блюменталь (1806-1902) — новатор у церковному іудейському богослужінні. Саме він уперше в Росії ввів до служби хоральне супроводження співу кантора, а згодом, як зазначають деякі дослідники, утворив синагогальний змішаний хор, в якому співали чоловіки і жінки. Проте згідно з іншою версією, сопранові й альтові партії виконували хлопчики, що відповідає канонам єврейського богослужіння. Потребує документальних доказів і теза про те, що синагогальний хор складався майже з італійців. По-перше, спів католиків у синагозі навряд чи міг дозволятися навіть прогресивним іудейським духовенством, по-друге одеські газети вже в 1870-х рр. надають протилежну інформацію: хор італійської опери в Одесі складався в більшості з єврейських синагогальних хористів, які таким чином успішно суміщали церковну і світську музичну практику. У будь-якому разі на художні смаки цього багатонаціонального міста суттєвого вплинули італійські оперні

традиції, отже, стає зрозумілішим упровадження стилю *bel canto* в традиційну літургійну службу синагог півдня Росії. Свідчення про проникнення в синагогальний спів цього провідного оперного стилю, і, водночас, про тимчасове виконання обов'язків кантора в Головній одеській синагозі солістом-евреєм італійської оперної трупи з Лондона М. Даревським, тричі надає в 1876 р. газета «Новоросійський телеграф»: двічі анонсуючи цю подію [4; 24] і потім звітуючи про неї: «В [...] суботу, в одеській головній синагозі служив запрошений місцевим єврейським товариством кантор М. Даревський, знайомий одеській публіці своїми концертами. [...] Слухачі залишилися задоволені співом нового кантора» [5]. Наголосимо, що служба відбувалася в синагозі з традиційними поглядами на сутність єврейського богослужіння.

Композиторська творчість провідних єврейських канторів та регентів Одеси, як і в інших синагогах України, базувалася на глибокому засвоєнні і творчому застосуванні європейських традицій у жанрі духовної музики. Церковні твори Н. Блюменталя, засновника першої в місті хорової школи, який найпершим серед хаззанів Східної Європи опанував стиль *bel canto* та мелодику класичної німецької музики й використовував їх у літургії, а також А. Г. Дунаєвського, П. Мінковського (учня Р. Фукса у Відні), Д. Новаковського, Є. М. Геровича (автора збірки єврейської світської музики) та ін. були відомі в Європі.

Сприйняття частиною єврейського духовництва європейських традицій уможливило впровадження в Бродській синагозі Одеси органа. Проте це нововведення неоднозначно сприймала навіть орієнтована на західні традиції частина єврейської спільноти. Представники Хаскали в Західній Європі намагалися ввести орган у синагогальну службу, як це практикувалося в католиків. Один із засновників реформізму, німецький банкір І. Якобсон (1768-1828) збудував чи не найпершу синагогу з органом у Касселі в Баварії ще на початку XIX ст. У 1817 р. орган було встановлено в приватній синагозі, яка належала Я. Х. Беру — батькові композитора Дж. Мейєрбера. Навіть представник ортодоксального напрямку в іудаїзмі — угорський рабин А. Чорін — надрукував у 1818 р. книгу на захист синагогального органа, в якій неодноразово посилався на Тору і Танах. У 1820 р. відкрито синагогу в Лейпцизі, де були виконані спеціально написані для цієї події органні твори. Реформістська конгрегація сприяла виходу друком збірників єврейських релігійних гімнів німецькою мовою, в яких за зразок правили протестантські хорали. Берлінський хаззан Л. Левандовський опублікував декілька збірників літургійних наспівів, додавши до них власний органний акомпанемент. У його виконавській творчості європейська музична культура органічно поєднувалася з національною традицією [30]. В іншому музичному центрі Європи — Празі — у так званій «Іспанській»

синагозі орган з'явився в 1836 р. З тих часів ця синагога ввійшла до історії саме чеської культури, адже першим її органістом і керівником хору був видатний чеський композитор і диригент, автор чеського національного гімну Фр. Шкroup, який працював у цій синагозі аж до 1845 р. [8]. Після реформістського синоду, що відбувся в Лейпцизі в 1869 р., органи були встановлені в більшості німецьких синагог. Згодом це нововведення поширилося на інші країни і континенти, досягнувши свого піку на рубежі XIX і XX ст. Після прийняття офіційного рішення про допустимість органної музики в синагогах сфера застосування цього музичного інструмента постійно розширювалася. Спочатку органіст зазвичай виконував сольні партії між численними соло кантора й акомпанував під час співів. Органні інтерлюдії створювали необхідний настрій в учасників служби і заповнювали мовчазні молитовні паузи. Протягом останніх десятиліть XIX ст. єврейські церковні композитори створювали певний стиль синагогальної органної музики, який ґрунтувався на єврейській літургійній тематиці. На початку XX ст. репертуар синагогального органіста являв собою своєрідний сплав західної класичної музики, літургійних, паралітургійних і народних мелодій і виконувався під час релігійних служб і світських концертів [20].

Усі ці новації в європейському іудейському релігійному житті безпосередньо стосувалися і українських євреїв, серед яких одеські «бродські євреї» були в авангарді цього процесу. За словами сучасного єврейського історика і письменника Аб Міше (А. Кардаша), традиційною опорою ортодоксальних хасидів у місті була Головна синагога, центром реформаторів — Бродська. Першу матеріально субсидувала одеська місцева влада, другу втримували з 1841 р. на свої гроші «бродські євреї», верхівка громади, люди з капіталом. Бродська синагога диктувала громаді новинки, зокрема твори власних музикантів, які поєднували єврейські традиційні мотиви і християнські мелодії Генделя або Баха. «Саме в Бродській синагозі, — пише Аб Міше, — уперше в Росії зазвучав синагогальний хор, а з 1909 р. — орган з органістом-німцем з лютеранської церкви [в ті роки ним був А. Гольце — В. Щ.]. Музика привертала до Бродської синагоги і не євреїв, вони, включаючи християнських священиків, приходили не тільки на платні концерти, що організовувалися у свята, а й на суботні молитви. А для євреїв Одеси Бродська синагога стала духовним і інтелектуальним центром» [1].

Про дату встановлення в Бродській синагозі в Одесі органа є декілька суперечливих свідчень. За «Російською єврейською енциклопедією» орган у цій синагозі встановлено ще в 1896 р., використовувати його під час молитов розпочали в 1909 р. [15], а в дослідженні «Єврейська музика» наводиться 1901 р. [30]. Як зазначає сучасний дослідник О. Локшин, єврейська громада

придбала орган, щоб грати на ньому по суботах та під час релігійних свят. Гра на органі передувала сурмління в старовинний духовий інструмент шофар наприкінці свята Йом Кіпур [Судний день або День спокути — В. Щ.]. Спочатку грати на органі запросили християнина, проте невдовзі його замінив єврей [13].

Один із найвідоміших одеських рабинів Ш. Я. Гліксберг (1870 — 1950), який з 1906 р. був рабином на Молдаванці, а в 1917 — 1937 рр. — головним одеським рабином, писав у своїх мемуарах: «Орган у Бродській синагозі (1909/1910) був установлений не на вимогу реформи, а просто за бажанням, примхою її кантора, чий голос став слабшати і потребував підтримки органа. Ця подія стала дуже спірною серед парафіян у синагозі й призвела до серйозних заперечень «комісії» синагоги» [3]. За свідченням сина Ш. Я. Гліксберга, його батько називав цей орган «шарманкою» [3]. Далі у своїх мемуарах Гліксберг зазначив: «Кантиляця (сучасний релігійний спів) процвітала в Одесі, і багато прославлених канторів вийшло з цього міста (Бахман, Блюменталь, Розумний та ін.). Але нічого в цьому модернізмі не було спільного з реформістською течією євреїв західних країн. Євреї, котрі надавали перевагу реформізму, не молилися навіть у Бродській синагозі. Одеські євреї не обстоювали «чистого іудаїзму» та зміну в релігійних звичаях, оскільки реформізм не існував у Росії, і навіть найліберальніші з них симпатизували традиційним звичаям у синагогах» [3].

Одеська газета «Театр» у 1898 р. надрукувала схвальний відгук відомого французького композитора, музичного директора Паризької синагоги (1872 — 1895), автора єврейської літургічної музики С. Давида на надіслану йому одеським кантором і композитором А. Г. Дунаєвським книгу з 25 його синагогальними композиціями для мішаного хору, де, серед іншого, були такі рядки: «Ви чудово обробляєте голоси і Ваше музичне, дуже чисте письмо свідчить про тривалі заняття, значну досвідченість і глибоке знання класиків усіх країн» [23]. Зазначимо, що видання Дунаєвським його композицій, за свідченням кореспондента газети, було здійснене в 1897 р. А дата смерті С. Давида — 3 жовтня 1895 р. Можливі варіанти, які пояснюють появу цього матеріалу: або кореспондент припустився помилки з роком видання творів Дунаєвського, або Дунаєвський надіслав Давиду їх у рукописному варіанті. У будь-якому разі, ця публікація свідчить про намагання єврейських синагогальних композиторів наблизитися за викладенням музичного матеріалу до західноєвропейських традицій у сфері духовної музики.

Подібна тенденція простежується і в композиторській творчості Н. Блюменталья. У некрологах з приводу його смерті [11; 14] відзначається глибоке вивчення цим митцем творів провідних західноєвропейських композиторів — від Й. С. Баха до Л. Керубіні, Л. Бетховена, і творче засвоєння європейських особливостей

духовного письма. «Музичний світ зазнав дуже важкої втрати. Вірніше було б, звичайно, сказати, що втрата ця спіткала «єврейський музичний світ», але [...] мандрівний Ізраїль [...] якщо [...] де-небудь проявляє ще свою відособленість, то, в усякому разі, не в музичних сферах» [11]. На панахиді за місяць після смерті Блюменталя під керівництвом другого кантора і регента Бродської синагоги Д. Новаковського, також церковного композитора, який на той час уже 30 років керував синагогальним хором, був виконаний написаний ним псалом для співу з акомпанементом скрипки, віолончелі та органа. «Твір цей свідчить як про солідні музичні знання автора і видатне його композиторське обдарування, так і про переважання в псалмі європейського колориту, який, як відомо, становить відмінну рису більшості блюменталівських творінь. І [...] цей європейський колорит, котрий заставив Блюменталя часто вдаватися до запозичення і переробок, є головною заслугою покійного, який прагнув до загальнолюдської культури і був переконаний, що національна самобутність анітрохи не втрачається від вторгнення сучасних освітніх начал у життя народу. [...] Успіх музичної частини панахиди [...] забезпечила участь [...] скрипаля п. Меца і віолончеліста п. Малкіна» [12]. Отже, крім «європейськості» твору і виконавців (А. Мец був вихованцем Л. Ауера в Петербурзькій консерваторії, а Й. Малкін — А. Рабо в Паризькій), кореспонденція засвідчує, що орган у Бродській синагозі використовувався ще в 1902 р. і органну партію виконував саме Д. Новаковський : прізвище органіста не надане.

Про високий професіоналізм музикантів у синагогах свідчить й огляд у «Південному музичному віснику» (1915 р.), в якому надається картина музичного духовного виконавства в Одесі, яка віддзеркалювала загальний його стан у різних містах Півдня Російської імперії. Автор констатував, що в багатьох православних одеських церквах посади регентів обіймали особи не лише без музичної освіти, а й, навіть такі, що ледь-ледь знають музичну абетку. У вірмено-григоріанській церкві, де до початку Першої світової війни функціонував невеликий мішаний хор, через рік хор поменшав і став співати набагато гірше. У католицькій церкві «...органу підспівували голоси. Найчастіше чулися дисканти та альти, проте годі було годі будо сподіватися на чотириголосся. [...] Нарешті, нинішнім літом я відвідав в Одесі дві єврейські синагоги — Велику и Бродського [так у тексті — В. Щ.]. У Великій синагозі співає чудовий хор. В синагозі Бродського такий саме чудовий хор співає під акомпанемент органа» [19]. Окрім очевидної високоякісної музичної складової, в синагогах порівняно з багатьма церквами християнських обрядів показовим є співвідношення функцій хору й органа в костьолі та синагозі: якщо в першому разі голоси підспівували органу, то в другому орган супроводжував спів хору.

Як і в Одеській Бродській синагозі, орган мали встановити і в побудованій у Харкові в 1913 р. одній з найбільших в Європі Хоральній синагозі, де за проектом петербурзького архітектора Я. Гевірця було передбачене спеціальне місце для хору й органа [22]. Проте здійсненню цих планів завадила Перша світова війна.

З відкриттям наприкінці 1900-х рр. у музичному училищі Одеського відділення Імператорського російського музичного товариства класу гри на органі цей інструмент активно почали опановувати єврейські діти. Показовою є статистика 1910-х рр. у щорічних звітах музичного училища (потім консерваторії). У 1914/15 навч. р. в Одеській консерваторії з 5 учнів-органістів 4 були євреями [16]. У наступному звіті учнів-органістів уже налічувалося 9 осіб, щоправда без персоніфікації прізвищ [17]. Однак, за логікою попереднього року, очевидно, що більшість класу становили учні-євреї.

Наведемо уривки з листа одеситки Т. Бабаджан (1916 р.) : «...З Єввою я вчора була в синагозі Бродського на богослужінні з півчими та органом. Впускали за білетами, які діставалися майже з бійкою. [...] Євва в простоті душевній прийняла за Баха бездарну церковну музику, ймовірно одеського походження. Прекрасний хор, солістом якого виступав відомий кантор, 60-річний старик, котрий володіє красивим, молодим тенором, виконував речитативи та арії, немов би вихоплені з італійської опери новітнього типу. Нічого церковного ані в музиці, ані у виконанні. У кантора манера справжнього італійського *bel canto*» [27]. Цей захоплений відгук на спів П. Мінковського (саме він обіймав посаду головного кантора Бродської синагоги в 1902-1922 рр.) виявляє упередженість ставлення Ш. Я. Гліксберга до якості його співу. Того ж року І. Шкаровський констатував, що мистецтво синагогального співу, пристосовуючись до європейських традицій, у деяких своїх рисах втратило національну самобутність: «Як далекі всілякі кантори наших днів, котрі так охоче виступають у концертах і співають для грамофонів, від старих творців музичного слова, чий спів був справжнім служінням, [...] священнодійством. Імена цих окремих, самостійних і глибоко своєрідних канторів оточені ореолом святим і в пам'яті народній вони залишилися як великі подвижники» [25].

Протягом перших двох десятиліть ХХ ст. поширюються грамофонні записи єврейських канторів. Найпершим з канторів, чие мистецтво зафіксоване в грамзаписах (1903 р.), був видатний співак Г. Сирота, який обіймав найпрестижнішу посаду головного кантора Великої Варшавської синагоги. «Єврейський Карузо», як його називали сучасники, Сирота виступав і в синагогах провінційних міст України, зокрема в Білій Церкві [2]. Його платівки видавалися у Варшаві та у Вільно (усього виявлено 11 записів) і, безсумнівно, були відомі в Україні [29], де місцевих канторів

записувала фабрика товариства «Екстрафон» у Києві. Повний каталог цієї фабрики (1914 р.) містить записи тенора М. Н. Писака — обер-кантора (головного кантора) Бердичівської головної синагоги, тенора М. А. Гутенберга — кантора Єлисаветградської великої Пермської синагоги та Г. А. Нісневич — обер-кантора Віленської головної синагоги [18, с. 74-76]. Спів канторів супроводжував хор Київської синагоги Бродського. Дослідник А. Железний додає до цього списку ще записи обер-кантора Л. М. Дискіна з хором Київської хоральної синагоги, вочевидь зроблені «Екстрафоном» уже після публікації цитованого каталогу [7]. Синагогальні хори в різних містах України нерідко виступали в духовних концертах і поза синагог разом з хорами церков різних християнських конфесій, виконуючи, крім єврейської духовної музики, духовні та світські твори російських і західноєвропейських композиторів [26].

Узагальнюючи наведені факти зазначимо, що єврейська духовна музика за дореволюційних часів зазнала кардинальних змін через її секуляризацію та наближення до зразків європейських духовних композиторів-християн. Вона користувалася в Україні значним попитом, а зацікавленими слухачами були не лише представники іудейських релігійних спільнот, а й численні представники багатьох національних культур і релігійних конфесій, які населяли українські землі. Поглиблене дослідження цієї проблематики потребуватиме звернення до періодичних видань кінця XIX — початку XX ст. та аналізу манери виконавства і творів конкретних авторів.

Список літератури

1. Аб Мише. У чёрного моря / Кардаш А. // Либрусек. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://lib.rus.ec/b/155589/read>
2. Берман Х. Наш великий земляк, всемирно известный кантор Пинхас Минковский / Х. Берман [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://ami-moy.narod.ru/A284/A284-081.htm>
3. Гликсберг Ш. Я. Еврейская Одесса. Главы из моих мемуаров / Ш. Я. Гликсберг // Всемирные Одесские новости. — 2010. — № 1 (75), март. — с. 7. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.odessitclub.org/publications/won/won_75/won_75_7.pdf
4. Городская хроника // Новороссийский телеграф. — 1876. — 1 сент.
5. Городская хроника // Новороссийский телеграф. — 1876. — 5 сент.
6. Дружкова И. Еврейские банкиры в Одессе XIX века / И. Дружкова // Мигдаль. Times № 48-49. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.migdal.ru/times/48/4465/>
7. Железный А. Каталог граммофонных пластинок акционерного общества «Экстрафон». Киев. 1909-1917 / А. Железный // Russian-records.com [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://russian-records.com/details.php?image_id=11797

8. Испанская синагога // World Art. Art in all displays [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.world-art.ru/architecture/architecture.php?id=63>
9. История еврейской общины Одессы. Краткая историческая справка [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.chabad.odessa.ua/templates/articlecco_cdo/aid/940148
10. Котляр Е. А. Одесские синагоги в контексте еврейской эмансипации Европы: историко-архитектурный контекст / Е. А. Котляр // Материалы 1-ой Международной научной конференции «Одесса и еврейская цивилизация»: Одесса, 2002, 11-13 ноября [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.migdal.ru/migdal/events/science-confs/1/4789/4793/>
11. Л. Н. М. Блюменталь. (Некролог) / Л. // Театр. — 1902. — 29 янв.
12. Л. Панихида по Н. М. Блюментале / Л. // Театр. — 1902. — 3 марта.
13. Локшин А. Немецкий раввин в Одессе. Конфликт вокруг Шимона-Арье Швабахера (1859-1861) / А. Локшин // Журнал Лехаим. — 2011. — 17 авг. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://ru-ru.facebook.com/notes/257630124256531>
14. Некролог // Русская музыкальная газета, 1902. — № 2.
15. Одесса // Русская еврейская энциклопедия. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.ruje.ru/index.php/>
16. Отчёт Одесского отделения Императорского Русского Музыкального общества и состоящей при нём консерватории за 1914-1915 год. — Одесса : Тип. «Спорт и наука», 1915. — 127 с.
17. Отчёт Одесского отделения Императорского Русского Музыкального общества и состоящей при нём консерватории за 1915-1916 год. — Одесса : Тип. «Спорт и наука», 1916. — 55 с.
18. Полный каталог общества Экстрафон по 1-го Мая 1914 года. — К., 1914. — 77 с.
19. Потоцкий Ст. По одесским церквям / Ст. Потоцкий // Южный музыкальный вестник. — 1915. — № 14-15. — С. 9-10.
20. Синагогальная органная музыка // Музыка периода холокоста [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://holocaustmusic.org/ru/music/organ-music/>
21. Фридман А. Речь Посполитая и Франция на пути к эмансипации евреев во второй половине XVIII столетия / А. Фридман [Электронные ресурсы]. — Режим доступа : http://jhist.org/lessons8/ashkenaz016_03.htm
22. Харьков. История и архитектура. [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://www.kharkov.ua/culture/2a.html>
23. Хроника // Театр. — 1898. — 10 янв.
24. Частные объявления // Новороссийский телеграф. — 1876. — 3 сент.
25. Шкаровский И. О еврейской народной музыке / И. Шкаровский // Южный музыкальный вестник. — 1916. — № 15-16. — С. 104.
26. Щепакін В. М. Неправославні духовні концерти в Україні на початку ХХ ст. в контексті становлення професійної музично-виконавської культури / В. М. Щепакін // *Культура України. Вип. 35. : зб. наук.*

- пр. / М-во культури України, Харк. держ. акад. культури ; за заг. ред. В. М. Шейка. — Х. : ХДАК, 2011. — с. 224-236.
27. Яворская А. Мемуары первых ста одесских лет. Воспоминания Теобальда. Из одесской жизни 1865 г. / А. Яворская // Альманах «Мория». Одесса, 2006. — № 5. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.moria.hut1.ru/ru/almanah_05/01_14.htm
 28. Яковлева О. Сборник молитвенных песнопений Йосефа Розенבלата «Тфилят Йосеф» в контексте изучения восточноевропейского хазанута / О. Яковлева // Клезмер виг — Клезмерская колыбель [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://klezmer.com.ua/history/history_text44.php
 29. Russian-records.com [Электронный ресурс]. — Режим доступа : http://www.russian-records.com/search.php?search_keywords=%D1%E8%F0%E2%E0&l=russian
 30. Walrus-Kay. Еврейская музыка. Часть четвёртая / Walrus-Kay // Evrofilm — еврейский медиа портал [Электронный ресурс]. — Режим доступа : <http://evrofilm.com/evrejskaya-muzyka-chast-chetvertaya.html>

Надійшла до редколегії 05.03.2012 р.